

М. П. Брус,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, Україна.

Електронна пошта: maria.brus@pnu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

ПОХОДЖЕННЯ ФЕМІНІТИВІВ

(на основі «Етимологічного словника української мови»

за гол. ред. О. С. Мельничука)

Категорія фемінітивів являє собою давню питому лексико-семантичну групу слів у системі української мови, початками якої стали спільнослов'янські назви жінок, а діахронними процесами на власному ґрунті — етапи поступового творення і нагромадження їх від одного синхронного зрізу до наступного. Підтвердженням цього є неодноразово досліджувана і значно примножена фемінітивна проблематика в українській лінгвістиці.

Обширна кількість номінативних одиниць зі значенням особи жіночої статі, нагромаджених у сучасній українській мові, що перебувають між собою в системних лексичних, словотвірних, граматичних, функційних зв'язках дала підставити виокремити фемінітивну підсистему як самостійну лінгвальну структуру, що має динамічний, прогресивний і безперервний характер упродовж усього історичного розвитку.

Усвідомлення теперішніх активних змін у фемінітивній підсистемі української мови можливе шляхом пізнання усієї історії становлення і використання загальних назв жінок, йдучи від первинного вигляду до нинішнього вияву. Розкриття генези фемінітивів сприяє пізнанню найдавніших дописемних явищ і проливає світло на всі екстенсифікаційні та інтенсифікаційні процеси їхнього формування і функціонування в писемний період.

Теоретичним підґрунтям для проведення етимологічного аналізу фемінітивів стали наукові праці з сучасної та історичної лінгвістики, зокрема «Етимологічний словник української мови» в 7 т. за гол. ред. О. С. Мельничука. До методології дослідження увійшов порівняльно-історичний метод і низка класифікаційних одиниць (*генеза, етимологія, внутрішня форма слова, етимон, етимологізація, деетимологізація*). За походженням фемінітиви поділено на питомі слова, запозичені та лексеми іншомовних коренів. У роботі схарактеризовано назви жінок індоєвропейського походження і зазначено, що становлення їх зумовлене розвитком граматичних категорій істот, особи і роду, а розрізнення за родами в межах категорії особи стало можливим завдяки словозміні прикметників.

До реконструйованих фемінітивів індоєвропейської мови належать **baba*, **dǵǵi* (**dǵǵere*), **žena*, **zǵly* (**zǵlyve*), **mata*, **mati* (**materē*), **n'an'a*, **nen'a*, **teta*, **lel'a*, **svekry* (**svekrǵve*), **sestra*, **snǵxa*, **jǵtry* (**jǵtrǵve*), (**vǵdova*, **dǵva*). В етимологічному плані — це слова, що виникли способом суфіксації, повторення основ, переходу прикметників до категорії фемінітивів. Це назви осіб за спорідненням та свояцтвом, які засвідчили формування сімейного стану жінок і різних ступенів їхнього соціалізації в родинному колі. Такі слова збереглися з певними змінами дотепер і стали базою для творення нових лексичних одиниць. У діяхронії вони належали до статичних явищ, зазнаючи незначних динамічних змін на різних історичних етапах, і до сьогодні збереглися зі всією історичною лексикою, що набула стилістично нейтрального та забарвленого значення.

Ключові слова: фемінітивна підсистема, генеза фемінітивів, індоєвропейський період, праслов'янська мова, питомі назви жінок.

Із найдавнішого писемного періоду до сьогодні накопичено велику кількість фемінітивів на українському ґрунті, що становлять самостійну лексико-семантичну групу слів. Урахування обширного складу фемінітивів, різноманітних зв'язків і відношень між ними дало змогу виділити окрему підсистему в межах лексичної системи української мови. Доцільним визначенням її стало поняття *фемінітивна підсистема*, з усвідомленням того, що система — «єдине ціле, частини якого перебувають між собою в закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках» [Ковалик : 28].

Фемінітивна проблематика не нова в українській лінгвістиці. Вона стала частиною різних наукових студій у ХХ ст. і ще більше актуалізована в ХХІ ст. Упродовж цих сторіч опрацьовано практику синхронного дослідження загальних назв жінок, що ґрунтується й на джерельному матеріалі цього проміжку часу (І. І. Ковалик, І. І. Фекета, А. М. Нелюба, А. М. Архангельська, Я. В. Пузиренко, Т. М. Сукаленко та ін.), а діяхронний підхід до вивчення фемінітивів представлений в небагатьох працях (С. П. Семенюк, М. П. Брус). Ґрунтовним і вичерпним аналізом таких найменувань у діяхронії та синхронії стала власна монографія «Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування» (2019). Ця праця проливає світло на всю попередню історію фемінітивів і водночас спонукає до пошуку найглибших і найдавніших

етимонів у розкритті лінгвальних й екстралінгвальних чинників сучасної фемінізації та до виваженої й об'єктивної оцінки теперішнього стану фемінітивної підсистеми української мови.

Фемінітивна підсистема — це сукупність номінативних одиниць зі значенням особи жіночої статі, що зв'язані між собою закономірними і постійними відношеннями та зв'язками (лексичними, етимологічними, словотвірними, граматичними, синтаксичними та інших). У діяхронно-синхронному аспекті виявом цього є класифікація фемінітивів за значенням, за семантичною структурою, семантичними відношеннями та іншими ознаками, адже на всіх історичних етапах ця категорія слів завжди відзначалася динамічністю і зазнавали впливу різних мовних та позамовних чинників. Результатом постійного і тривалого функціонування загальних найменувань осіб жіночої статі стала активна фемінізація сучасної української мови як наслідок давніх питомих процесів, що мають протяжний, безперервний і регулярний характер на українському лінгвальному ґрунті і можуть бути доступні з пізнанням усієї давнини власної фемінітивної підсистеми.

Початком комплексного діяхронно-синхронного дослідження фемінітивів української мови є встановлення їхньої історії, найдавнішого походження, їх дописемних витоків і писемних етапів розвитку, що належить до завдань етимологічного аналізу, який тісно пов'язаний із лексичним і навіть частково передує йому, проливаючи світло на первинні значення та їх початки. Використання етимологічного аналізу розв'язує проблему вивчення етимонів, первинних елементів, коренів, форм і значень фемінітивів. А проведенню такого аналізу сприяє порівняльно-історичний метод, «який ґрунтується на врахуванні того факту, що звукова будова і значення слів протягом тривалого часу існування мови поступово змінюються» [Мельничук : 183].

Для здійснення етимологічного аналізу фемінітивів основними класифікаційними одиницями встановлено терміни *гене́за*, *етимологія*, *внутрішня форма слова*, *етимон*, *етимологізація*, *деетимологізація*. Такі терміни схарактеризовано з урахуванням специфіки становлення і функціонування фемінітивної підсистеми: *гене́за* — це дослідження процесів

виникнення, творення і вживання загальних назв жінок; *етимологія* — з'ясування походження фемінітивів, історії розвитку окремих номінацій, семантичних груп, словотвірних розрядів; *внутрішня форма слова* — визначення форми слів як мотивувального чинника семантики і словотвору фемінітивів, що вказує на ознаку, закладену в основу найменувань; *етимон* — з'ясування внутрішньої форми слова (корінь, основа тощо). Термін *етимологізація* вжито для віднаходження етимонів, від яких утворені деривати, а *деетимологізація* — для позначення процесу втрати фемінітивами семантичних і словотвірних зв'язків із етимонами, розходження спільнокореневих назв через стирання зв'язків між мотивувальними і мотивованими одиницями.

В етимологічному дослідженні фемінітивів ідеться про походження питомих, запозичених та фемінітивів іншомовного походження. Відповідно до такого поділу схарактеризовано найдавніші питомі назви жінок, що виникли в індоєвропейських і праслов'янських діалектах; найменування жінок, що втратили зв'язки зі своїми етимонами і в писемний період розвитку української мови набули статусу непохідних слів; загальні назви жінок, запозичені з інших мов, що мають немотивований характер, але можуть співвідноситися зі своїми етимологічними відповідниками в мові-джерелі. На відміну від непохідних фемінітивів, внутрішня форма похідних залежить від їхньої семантичної структури. Похідні слова мають переважно виразну й прозору внутрішню форму, не викликаючи труднощів у тлумаченні їхніх лексичних значень.

Специфіку етимологічного аналізу мовознавці вбачають у тому, що найдавніші слова можуть входити до більших чи менших етимологічних і словотвірних гнізд у межах однієї мови, вони мають історичні зв'язки з іншими спільнокореневими словами, з урахуванням фонетичних законів, семантичних і словотвірних змін зберігають зв'язки з відповідними словами близькоспоріднених мов і на основі такого зіставлення зазнають реконструкції у прамові. Праслов'янські форми можуть порівнюватися з відповідниками різних індоєвропейських діалектів, і з урахуванням віддалених семантичних

зв'язків між словами може бути відтворено значення та звуковий склад спільного кореня слів індоєвропейської прамови [Мельничук : 183].

Етимологічний аспект уможливив пізнання найдавніших процесів формування іменників щі значенням жіночості (особливо їхніх первинних непохідних), встановлення походження етимологічно похідних слів, що втратили зв'язки зі своїми твірними основами, і вивчення етимологічно похідних слів, що зберігають виразні зв'язки зі своїми етимонами. Водночас для кожного історичного етапу характерним було виникнення слів, походження яких невідоме або гіпотетичне, переважно через вузький локальний характер їх поширення. Слова без етимологічних зв'язків, прозорої внутрішньої форми, джерела запозичення потрактовано як етимологічно невизначені.

Якщо етимологічний аналіз має найбільшу вагу під час розкриття генези слів, постання непохідних слів, то він не закінчується на етапі вивчення походження фемінітивів, їхніх індоєвропейських чи праслов'янських зв'язків. Такий аналіз реалізовано впродовж усього діахронно-синхронного вивчення назв жінок української мови. Однак у складі фемінітивної підсистеми маємо небагато слів, історію яких важко відтворити на певному історичному етапі, що віддалені від своїх етимонів і семантично відмінні від первинних основ. Усе ж найбільше труднощів викликає розкриття генези найдавніших слів — фемінітивів індоєвропейського походження.

Виникнення первинних назв жінок зумовлене розвитком категорії істот, категорії особи і категорії роду в період існування індоєвропейських діалектів. Категорія істот у сучасному розумінні належала тоді до живого світу, який протиставлявся неживому. Назви живого світу мали чоловічий або жіночий рід, а назви неживого — середній рід, розрізнення яких залежало в індоєвропейський період від мислення тодішньої людності. До того ж, поняттям живого було охоплено все, що виражає дію чи стосується дії. Деякі слова могли виражати реалії одночасно живого й неживого світу, напр.: *вода* як божественна стихія і *вода* як предмет [Мейє : 345–346].

Категорія статі стосувалася категорії живого світу, однак у її межах імена не мали виразної й послідовної родової диференціації. Найменування істот не

виражали ознак чоловічого або жіночого роду, тобто в їхніх основах чи у формах нічого не свідчило про розрізнення чоловічого й жіночого роду (напр., лат. *pater* 'отец' і *mater* 'мать'). Але показником іменників чоловічого й середнього родів могли найчастіше були основи на **-ǝ/ǝ-*, а жіночого роду — основи на *-ā-*, *-jā-*. Ще за спільноіндоєвропейської доби визначення роду імен уможливили прикметники, що вживалися з певними іменниками і виражали жіночий рід за допомогою суфіксів *-ā-*, *-jā-*. І становлення роду як самостійної граматичної категорії іменників, на думку вчених, пов'язане з виокремленням прикметників як окремої частини мови із категорії імен. Спочатку жіночий рід утворювали від кореня незалежно від чоловічого роду, тобто в минулому жіночий рід мав більш незалежний характер щодо чоловічого, ніж сьогодні [Мейє : 291–294].

Обстеження території виникнення й поширення слів у межах індоєвропейського ареалу малодоступне, і географія індоєвропейської лексики до сьогодні є умовною і чітко невизначеною, однак ареальні явища залишаються одними із визначальних чинників етимологізації імен. Індоєвропейські діалекти були засвідчені з поширенням християнської віри, зокрема літературними пам'ятками, що виникли під впливом римської та грецької культури. Але ніякий індоєвропейський діалект не дає уявлення про лексику тодішнього напівцивілізованого населення. Відновлення її на основі лексики літературних мов, що обслуговували культури високого рівня розвитку, є складним процесом. Через це було відтворено частково лексику книжного стилю й аристократичного рівня, із незначними свідченнями про розмовну та просторічну лексику [Мейє : 383].

Унаслідок реконструкції найдавнішої лексики мовознавці обґрунтували виникнення ще за спільноіндоєвропейської єдності найменувань жінок, що виражали родинні стосунки (**baba*, **dǝci* (**dǝčere*), **žena*, **zǝly* (**zǝlǝve*), **mata*, **mati* (**matere*), **n'an'a*, **nen'a*, **teta*, **lel'a*, **svekry* (**svekrǝve*), **sestra*, **snǝxa*, **jǝtry* (**jǝtrǝve*)) й атрибутивні ознаки (**vǝdova*, **dǝva*), але як самостійні номінативні одиниці функціонували в праслов'янський період. Такі назви жінок збереглися з різними змінами після розпаду слов'янської єдності і

стали базою для творення нових слів у наступному розвитку слов'янських мов. Джерелом реконструкції найдавніших фемінітивів української мови є «Етимологічний словник української мови» в 7 т. за гол. ред. О. С. Мельничука, який охоплює лексику від праслов'янської доби дотепер із паралельними формами в різних слов'янських мовах, засвідчує питомі етимологічні корені, основи слів у порівнянні з іншими індоєвропейськими варіантами.

Історію найдавніших фемінітивів засвідчують насамперед назви жінок за спорідненням, що відображали зародження первинних стосунків між батьками і дітьми у тісному родинному оточенні. Це назви **mati* (род. в. **materē*) 'мати', **dъkti* (род. в. **dъktere*) 'дочка', **sestra* 'сестра', **svekry* (род. в. **svekrъve*) 'свекруха' та ін. Деякі слова можна схарактеризувати як суфіксальні деривати, що виникли за допомогою морфеми **-r-*: *мать* (дукр. *матєр-*), *сестра* (дукр. *сестра*, лит. *seser-*), *дочи* (дукр. *дъчєр-*), *свекровь* (дукр. *свєкры*). Поясненням цього є те, що всі ступені споріднення в сім'ї чоловіка, порівняно з сім'єю дружини, позначалися спеціальними термінами, а найважливіші з них належали до основ на **-r-*. У той період дружина переходила в сім'ю чоловіка, послаблюючи зв'язки зі своїм родом, а чоловік не родичався з сім'єю дружини. І спорідненість визнавали всередині батькового роду, а материн рід ставав для жінок віддаленим. Тому й імена рідних за родом матері чи свояків за родом жінки виражені слабше, ніж за родом батька й чоловіка [Мейє : 391–392].

Найменування **mati* (род. в. **materē*) 'мати' пов'язано з іє. **mātēr-*, утвореним від кореня **ma-* за допомогою суфікса **(t)ēr-*. У давньоукраїнській мові функціонували дві форми слова *мати* (знах. в. *матєрь*) як окремі назви – *мати* і *матєрь*, що виражали значення 'мати стосовно рідних дітей' і 'Божа Мати'. З такими значеннями ці слова зафіксовані впродовж усієї історії розвитку української мови. На сучасному етапі слово *мати* – стилістично нейтральне, а *матір* – книжне, що виражають значення 'мати' та зберігають релігійне значення 'Богородиця' [див. ЕСУМ 3 1989 : 413–414; Брус 2 : 313–314].

Лексема **dъkti* (род. в. **dъktere*) 'дочка' походить від іє. основи **dhughāter-*, що пов'язана з іє. коренем **dheugh-*. Унаслідок асимілятивних

змін у праслов'янській мові виникла форма **dъci* (род. в. **dъčere*), яку й успадкувала давньоукраїнська мова. У писемних пам'ятках зафіксовано дукр. форми *дъчи* і *дъчерь* та цсл. *дъци* і *дъщерь*, які згодом поступилися похідному слову *дочка* (первинно *дочька*). Указані слова та їхні форми виражали в різні історичні періоди основне значення 'жінка стосовно батьків'. На сучасному основним виразником значення 'жінка стосовно батьків' є стилістично нейтральне слово *дочка*, а решта слів належить до архаїчної лексики [див. ЕСУМ 2 1985 : 116–117; Брус 2 : 162].

Назва **sestra* 'сестра' походить від **sesrā* (вставлене псл. **-t-**), яке містить іє. корені **sue-(*se-)* 'свій» і **sōr-* 'жінка». У давньоукраїнський період і далі це слово зберігало первинне стилістично нейтральне значення, а в сучасній українській мові воно розширило свою семантичну структуру і, крім основного 'жінка стосовно інших дітей', вживається в різних переносних значеннях: 'жінка взагалі', 'медична сестра', 'черниця', 'милосердниця', 'мила, кохана' [див. ЕСУМ 5 2006 : 223; Брус 2 : 497–498].

Іменник **svekry* (род. в. **svekrъve*) 'свекруха' виникло за аналогією до іменників на **-(t)er-** і походило від іє. кореня **sve-* 'свій», як і псл. **svekrъ*. У давньоукраїнських писемних пам'ятках виявлено лексеми *свекры* (*свекра*) і *свекръвь* (*свекровь*) як самостійні слова, але поступово були витіснені похідним *свекроха*, що після фонетичних змін збереглося як *свекруха*. У сучасній українській мові слово *свекруха* зафіксовано зі значенням 'мати чоловіка', а в окремих діалектах української мови виявлено й давні форми слів (*свекра*, *свекровь*, *свекроха*) [див. ЕСУМ 5 2006 : 187; Брус 2 : 490–491].

Праслов'янське слово **jetry* (род. в. **jetrъve*) 'невістка, дружина брата' виникло під впливом іменників із суфіксом **-(t)er-** і пов'язане з іє. коренями **ienāter-*, **inter-*. У давніх писемних пам'ятках виявлено поодинокі псл. форми *ятры* (род. в. *ятръве*) і цсл. *ѡтры* (род. в. *ѡтръве*), які поступово занепали: давнє слово *ятры* (назв. в.) було витіснене формою знах. в. *ятръвь* (*ятровь*), від якої утворено слово *ятровъка* і внаслідок фонетичних явищ змінено на *ятрівка*. У сучасній українській мові слово *ятрівка* зафіксовано зі значенням 'дружина чоловікового брата' [див. ЕСУМ 6 2012 : 563; Брус 2 : 609–610].

Категорію назв осіб за спорідненням і свояцтвом ще в індоєвропейській період поповнило кілька фемінитивів, утворених, за дослідженнями мовознавців, способом редуплікації, або повторення окремих звуків та складів. Це лексеми **baba*, **mata*, **n'an'a*, **nen'a*, **teta*, **lel'a*.

Субстантив **baba* 'стара жінка' характеризують як рефлекс дитячого мовлення, що походить від іє. **bābā* або **bhābhā*, утвореного шляхом повторення одного й того самого кореня **bā-* (**bhā-*). На давньоукраїнському ґрунті це слово міцно закріпилося і набуло багатозначності, у семантичній структурі якого провідними стали значення 'мати батьків' і 'стара жінка'. Сьогодні це слово відоме зі значеннями 'мати батьків', 'стара жінка', 'жінка взагалі' (розм.), 'дружина стосовно чоловіка' (розм.), 'ворожка, знахарка' (розм., заст.), 'повитуха' (розм., заст.), 'розпусниця, блудниця' (розм.), 'лісниця, упириця' (міф., діал.) [див. ЕСУМ 1 1982 : 102; Брус 2 : 33].

Назва **mata* 'мати' походить від іє. **mātā*, що виникла внаслідок повторення складу **mā* в дитячому мовленні. Як розмовне це слово, ймовірно, вживалося в усному мовленні і не виявлено в давніх писемних пам'ятках, порівняно зі спільнокореневими словами *мати*, *матерь*, але стало твірною базою для багатьох нових слів (*мамька*, *мамуня* та ін.). Воно збережене в українській мові, але як стилістично марковане, і функціонує в розмовному й діалектному мовленні для пестливого називання рідної матері, рідко хрещеної, або звертання до неї [див. ЕСУМ 3 1989 : 375; Брус 2 : 305].

Номінація **nana* / **n'an'a* 'жінка або дівчина, яка доглядає дитину' – це подвоєння складу **na-* / **n'a-* в дитячому мовленні. Мовознавці допускають можливість творення цього слова від *nenя* внаслідок асиміляції голосних. Воно засвідчене на українському ґрунті з давньої писемної доби зі значенням 'няня' і вживалося, очевидно, у розмовному мовленні, а на письмі засвідчене тільки в новий український період. Сьогодні це слово характеризує жінку за діяльністю і належить до стилістично нейтральних [див. ЕСУМ 4 2004 : 123; Брус 2 : 373].

Спільнослов'янське слово **nena* виникло внаслідок повторення першої частини кореня **ne-* / **na-* в дитячому мовленні, характерної для багатьох дитячих виразів **nanъ*, **nana*, **nena*, **ne'na*. Слово **nena* збереглося в

українській мові зі значенням 'мати'. Через розмовний характер слово *неня*, як і похідне від нього *ненька*, було поширене, очевидно, у живому мовленні. Сьогодні це слово збережено як стилістично марковане і зосереджено в розмовно-побутовому та діалектному мовленні з первинною семантикою [див. ЕСУМ 4 2004 : 71; Брус 2 : 367].

Спільнослов'янське слово **teta* 'тітка; старша сестра' виникло в дитячому мовленні, подібно до назв **baba*, **mama*, і було властиве багатьом слов'янським та інших індоєвропейським діалектам. Успадковане й давньоукраїнською мовою, але функціонувало, ймовірно, у діалектному чи розмовному мовленні, бо не засвідчене давніми писемними джерелами, а лише пам'ятками нової української доби. На сучасному етапі це слово належить до застарілих, поширене в діалектному мовленні, а в загальному вжитку відоме похідне від нього слово *тітка* [див. ЕСУМ 5 2006 : 561; Брус 2 : 542].

Слово **l'el'a* 'тітка' пов'язане з дитячим мовленням і паралельне формам **l'al'a* / **l'ol'a* з подібною семантикою; а його значення 'старша сестра, або нянька' могло бути зумовлене значенням фонетично подібного слова **leleĵati* 'колихати'. Як дитяче за походженням слово *леля* мало, ймовірно, розмовний характер, тому й не потрапляло до писемних джерел. Сьогодні це слово належить до стилістично маркованих і вживається в діалектному мовленні з давніми значеннями [див. ЕСУМ 3 1989 : 218; Брус 2 : 281].

Унаслідок виокремлення прикметників із категорії імен деякі первинні ад'єктиви зазнали повної субстантивації і поповнили склад фемінітивів. Виразниками жіночого роду були індоєвропейські іменні суфікси *-ā-*, *-jā-*, які внаслідок фонетичних змін у праслов'янській мові перетворилися на закінчення і стали основними граматичними показниками ознаки жіночості в розвитку слов'янських мов [Мейє : 294–295]. До найдавніших субстантиватів належать іменники **v̆dova* та **děva*.

Лексема **v̆dova* 'жінка, яка втратила чоловіка' походить із давнього **uīdhēuā*, що пов'язане з іє. **uēidh-*, **uīdh-* 'роз'єднувати, розлучати, відділяти'. Цей короткий нечленний прикметник жіночого роду **v̆dova* (пор. **v̆dovъ*) первинно виражав ознаку жінки, але згодом усталився як іменник.

Після різних фонетичних змін слово набуло вигляду *вдова* (*удова*) і функціонувало на різних історичних етапах, а сьогодні виражає стилістично нейтральне значення ‘жінка, яка втратила чоловіка й не вийшла заміж’ та поширене в різних формах загальнонародної мови [див. ЕСУМ 6 2012 : 20; Брус 2 : 73].

Назва **dēva* пов’язана з давньою назвою **doiṇā* ‘здатна годувати грудьми’. У основі лежить іє. корінь **dhē(i)-* ‘ссати; годувати грудьми’, що зближує її з псл. словами **dojiti*, **dētę*. У писемних пам’ятках воно виражало значення ‘молода особа жіночої статі, дівчина’ і з найдавніших часів почало вживатися як епітет Божої Матері: *Діва Марія*, *Пречиста Діва Марія* та ін. На сучасному етапі це слово належить до рідковживаної лексики та виражає значення ‘дівчина або жінка взагалі’ (*заст.*), ‘Божа Мати, Богородиця’ (*реліг.*), ‘мавка, русалка’ (*міф.*) [див. ЕСУМ 2 1985 : 84–85; Брус 2 : 145–146].

До слів індоєвропейського походження, за даними етимологічних досліджень, належать і фемінітиви **žena* ‘жінка, дружина’, **snoxa* ‘невістка’, **zъly* (род. в. **zъlyve*) ‘чоловікова сестра, зовиця’.

Найменування **žena* – це іє. **g^henā* ‘жінка’, пов’язане з коренями **g^hen-* ‘родити’ або **g^hen-* ‘приходити’. У давньоукраїнській період слово *жена* виражало значення ‘жінка взагалі’, ‘дружина чоловіка’ і ‘Божа Матір’, що зафіксовано впродовж усього історичного розвитку. Воно функціонувало спочатку у варіантах *жена* і *жона*, із яких зберігся останній. Сьогодні слово *жона* належить до поетичних, на противагу похідному від нього стилістично нейтральному слову *жінка*. У сучасному розмовному й діалектному мовленні наявні варіанти *жона*, *жена*, *жина* [див. ЕСУМ 2 1985 : 205–206; Брус 2 : 185–186].

Назва **snъxa* ‘невістка’ – це давнє **snusā* (з псл. зміною *-s-* на *-x-*), що має у своїй структурі іє. корінь **sneu-* ‘в’язати’, від якого походить і псл. **snovati* ‘снувати’. У давньоукраїнській мові слово *snъxa* (*сноха*) належало до рідковживаних слів і залишилося таким далі, як засвідчили писемні пам’ятки. На сучасному етапі воно належить до застарілих слів і використовується в діалектному мовленні [див. ЕСУМ 5 2006 : 338; Брус 2 : 513].

Слово **zъly* (род. відм. **zъlyve*) ‘чоловікова сестра, зовиця’ – це іє. **g'(e)lōy-s* ‘чоловікова сестра, зовиця’. У давньоукраїнській мові відомі форми *zъly* і *zъlyve*, від яких утворені похідні *zъlyvьka*, *zъlyvица*, що в процесі фонетичних змін набули вигляду *золовка*, *зовиця* та зберегли давнє значення «родичку». На сучасному етапі вони функціонують переважно в діалектному мовленні в різних варіантах *зовиця*, *зовиці*, *золвиця* [див. ЕСУМ 2 1985 : 273; Брус 2 : 206].

Узагальнені результати аналізу фемінітивів індоєвропейської мови представлено в таблиці, де зазначено їхні сучасні форми, давньоукраїнські, праслов'янські, індоєвропейські, а також етимологічні корені.

Фемінітиви індоєвропейського походження				
Сучасна українська форма	Давньо- українська форма	Спільно- слов'янська форма	Спільноіндо- європейська форма	Індо- європейський корінь
баба, <i>звжив.</i>	баба	*baba	*bābā	*bā-, *bhā-
вдова, <i>звжив.</i>	вдова	*vъdova	*uīdhēuā	*ueidh-, *uīdh-
діва, <i>заст., поет.</i>	дѣва	*dēva	*doiuā	*dhē(i)-
дочі, <i>заст., діал.</i>	дъчи (дочи)	*dъči	*dhūghæter	*dheugh-
дочір, <i>заст., діал.</i>	дъчерь (дочерь)	*dъčere	*dhūghætere	*dheugh-
жона, <i>заст., поет.</i>	жена (жона)	*žena	*g ^u ēnā	*g ^u ēn-, *g'ēn-
золи, <i>заст., діал.</i>	zъly	*zъly	*g'(e)lū	*g'(e)lōy-
золва, <i>заст., діал.</i>	zъlyva	*zъlyve	*g'(e)lōys	*g'(e)lōy-
мама, <i>розм., діал.</i>	мама	*mama	*māmā	*mā-
мати, <i>звжив.</i>	мати	*mati	*māter	*mā-
матір, <i>заст., поет.</i>	матерь	*materē	*mātere	*mā-
неня, <i>розм., діал.</i>	неня	*nena(ja)	*nēnā(jā)	*nē-(*nā-)
няня, <i>звжив.</i>	няня	*nana/*n'an'a	*nānā/*n'an'a	*nā-(*n'a-)
свекри, <i>заст., діал.</i>	свекры	*svekry	*sūekrū	*sve-
свекров, <i>заст., діал.</i>	свекровь	*svekrъve	*sūekrū	*sve-
сестра, <i>звжив.</i>	сестра	*sestra	*sesrā	*sue-(*se-), sōr-
сноха, <i>заст., діал.</i>	снъха	*snъха	*snusā	*sneu-
тета, <i>заст., діал.</i>	тета	*teta	*tētā	*tē-(*tā-)
ятри, <i>заст., діал.</i>	ятры	*jetry	*jēnətrū	*jēnəter-, jinter-
ятров, <i>заст., діал.</i>	ятровь	*jetryve	*jēnətere	*jēnəter-, jinter-

Отже, активізація процесів творення і вживання іменників зі значенням жіночості на сучасному етапі зумовлена діяхронно-синхронними змінами у фемінітивній підсистемі української, усвідомлення яких можливе шляхом пізнання усієї історії формування назв жінок. Із розкриттям їхньої генези доступними стають найдавніші фемінітивні явища й очевидними екстенсифікаційні та інтенсифікаційні процеси за весь писемний період.

Індоєвропейські етимологічні корені зближують українську фемінітивну підсистему в генетичному плані з іншими групами та сім'ями мов. Первинні назви жінок набули статусу сформованих самостійних номінативних одиниць уже на спільнослов'янському мовному ґрунті і перебували в тісному взаємозв'язку з розвитком категорії істот, особи та роду. У межах категорії статі не було чіткого протиставлення осіб за родовими ознаками. Розрізнення за родами могли частково відображати суфікси основи: на **-ě-* / *-ǫ-* – чоловічий рід, на **-ā-*, **-jā-* – жіночий рід. Родові ознаки імен усталилися із формуванням словозміни прикметників як окремої групи слів. Від початку свого розвитку категорія роду імен була змістовою, тому й не мала спеціальних граматичних засобів для вираження родових ознак субстантивів. Рід первинних назв осіб виражався лексичним способом (**otъсь – *mati*, **synъ – dъči*, **bratrъ – *sestra*).

З індоєвропейської мови фемінітивна підсистема української мови успадкувала назви жінок за родинними та деякими атрибутивними ознаками. Вони утворилися способом суфіксації (**dъči*, **mati*), повторення основ (**baba*, **tama*) та переходу прикметників до категорії іменників (**vъdova*, **děva*). У діяхронному вияві вони належали до статичних явищ, зазнавали незначних динамічних змін на всіх історичних етапах і збереглися незмінно в основному складі дотепер, набувши стилістично нейтрального або забарвленого значення. Джерелом установлення їх генетичних коренів і зв'язків є академічний «Етимологічний словник української мови» в 7 т. за гол. ред. О. С. Мельничука.

ЛІТЕРАТУРА

Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. Ч. 1: Монографія. 440 с; Ч. 2: Словник. 640 с.

Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. 632 с.; 1985. Т. 2. 572 с.; 1989. Т. 3. 552 с.; 2004. Т. 4. 656 с.; 2006. Т. 5. 704 с.; 2012. Т. 6. 568 с. (скорочення – ЕСУМ).

Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Ч. І. / упоряд. В. Грещук. Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. 402 с.

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / под ред. и с примеч. Р. Шор. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 512 с.

Мельничук О. С. Етимологія. *Українська мова* : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. С. 183–184.

REFERENCES

Brus M. P. *Feminityvy v ukrainskii movi: geneza, evolucion, funkcionuvannia*. Ivano-Frankivsk : DVNZ «Prykarpatskyi nacionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka», 2019. Ch. 1: Monografiia, 440 s.; Ch. 2: Slovnyk, 640 s.

Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy u 7 t. / red. kol.: O. S. Melnychuk (hol. red.) ta in. [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]. Kyiv : Naukova dumka, 1982. T. 1. 632 s.; 1985. T. 2. 572 s.; 1989. T. 3. 552 s.; 2004. T. 4. 656 s.; 2006. T. 5. 704 s.; 2012. T. 6. 568 s. (skorochennia – ESUM).

Kovalyk I. *Vchennia pro slovotvir. Vybrani praci. Ch. I.* / uporad. V. Greshchuk. Ivano-Frankivsk – Lviv : Misto NV, 2007. 402 s.

Meje A. *Vvedenie v sravnitelnoie izuchenie indoievropeiskych jazykov* / pod red. i s primech. R. Shor. Moskva : Editorial URSS, 2002. 512 s.

Melnychuk O. S. *Etymologia*. (2007). *Ukrainska mova : entsyklopediia* / redkol.: Rusanivskyi V. M., Taranenko O. O. (spivholovy), Ziabliuk M. P. ta in. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia imeni M. P. Bazhana, S. 183–184.

Mariia Brus

Doctor of Philology,

Associate Professor of the Ukrainian Language Department,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.

E-mail: mariia.brus@pnu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

ORIGIN OF FEMINITIVES

**(on the basis of the «Etymological Dictionary of the Ukrainian language»
edited by O.S. Melnychuk)**

The category of feminitives is an ancient specific lexical-semantic group of words in the Ukrainian language system with its roots in the common Slavic women names and the diachronic processes characterized by the stages of gradual creation and accumulation from one synchronous section to the other. It may be clearly confirmed by the issue of feminitives in the Ukrainian linguistics which is both consequently investigated and significantly multiplied.

The great accumulated number of nominative units with a female person taken into account in the modern Ukrainian language which can be found in the system of lexical, word-forming, grammatical, functional connections gave the ability to single out the feminitive subsystem as an independent lingual structure that has a dynamic and progressive character throughout the historical development.

Awareness of the current active changes in the feminitive subsystem of the Ukrainian language is quite possible by learning the whole formation history and common women names usage, beginning with the original form to the present manifestation. In fact, genesis disclosure of femininities both contributes to the most ancient pre-written phenomena knowledge and sheds light on all the extensification and intensification processes of their formation and functioning in the written period.

Scientific works on modern and historical linguistics as well as the «Etymological Dictionary of the Ukrainian language» in vol. 7 edited by O. S. Melnychuk were the theoretical basis for the etymological analysis of feminitives. A comparative-historical method and a number of classification units such as genesis, etymology, internal word form, etymon, etymologization, deetymologization are the parts of the research methodology. Originally, femininities are divided into specific words, borrowed words and foreign roots tokens. The thesis presents the women names of Indo-European origin and claims that their formation is caused by the development of grammatical categories of beings, person and gender. Moreover, it shows that the distinction by gender within the category of person became possible due to the adjectives change.

**Baba, *dъči (*dъčere), *žena, *zъly (*zъlъve), *mama, *mati (*materē), *n'an'a, *nen'a, *teta, *lel'a, *svekry (*svekrъve), *sestra, *snъxa, *jętry (*jętrъve), (*vъdova, *děva)* belong to the reconstructed femininities of the Indo-European language. Etymologically, these are words that were created with the help of suffixation, repetition of bases, transition of adjectives to the category of femininities. By the way, these are the names of people by kinship, who testified to the formation of the marital status of women as well as various degrees of their socialization in the family circle. Actually, such words have survived without any specific changes till now and became the basis for the new lexical items creation. Diachronically, they underwent minor dynamic changes at various historical stages being a part of the static phenomena, and survived to the present day with all the historical vocabulary as well as its stylistically neutral and colorful meaning.

Key words: feminitive subsystem, genesis of feminitives, Indo-European period, Proto-Slavic language, specific women names.

Див.: Брус М. П. Походження фемінітивів (на основі «Етимологічного словника української мови» за гол. ред. О. С. Мельничука). *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство. II*: зб. наук. праць до 100-річчя від дня народження. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2023. С. 217–233.